Primitive

tider

23

arkeologisk
tidsskrift

23

Primitive tider
2021 23. årgang

Primitive tider utgis av Marie Ødegaard (redaktør), Svein Vatsvåg Nielsen, Guro Fossum, Vibeke M. Viestad, Isak Roalkvam, Astrid Tvedte Kristoffersen, Knut Ivar Austvoll og Mari Arentz Østmo.

Sekretær: Andreas Ropeid Sæbø.

Primitive

tider

ISSN 1501-0430

Postadresse:

Primitive tider

Postboks 6727, St. Olavs plass

0130 Oslo

E-post: kontakt@primitive-tider.com

Internett: <https://journals.uio.no/PT/index>

Ombrekk: Redaksjonen

Trykk: Reprosentralen ved Universitetet i Oslo

©Primitive tider. Ettertrykk for mangfoldiggjøring kun etter avtale med redaksjonen.

Forsideillustrasjon: Bergkunst oppdaget på gården Elvestad i Råde. Foto: Lars Ole Klavestad.

Skrive for Primitive tider?

Primitive tider oppfordrer spesielt uetablerte forfattere til å skrive. Vi er interessert i artikler, kommentarer til tidligere artikler og rapporter (enklere, ikke fagfellevurderte tekster). Kanskje blir din artikkel neste nummers debatttema! Send inn ditt manuskript og la det få en faglig og seriøs vurdering av redaksjonen. Husk at hele prosessen kan være tidkrevende, så planlegg i god tid.

Innleveringsfrister finner du på våre nettsider. Det er likevel ingen grunn til å vente til siste øyeblikk, send gjerne inn før fristen!

For å lette arbeidet for deg og for oss, er det helt nødvendig at du setter deg godt inn i forfatterveiledningen og følger den. Forfatterveiledningen finner du på våre nettsider:

<https://journals.uio.no/PT/index>

Vi ser fram til å høre fra deg!

Kontakt oss pr. mail: kontakt@primitive-tider.com

INNHold

Del I: Fagfellevurderte artikler

- Sandtorg** 7
En vareutvekslingsplass gjennom 1100 år
Tor-Ketil Krokmyrdal
- Veidekongen, olifanten og bøkeskogen** 27
Jakt, krig og aristokratisk ideologi i vikingtid og middelalder
Ragnar Orten Lie og Frans-Arne Hedlund Stylegar
- Research on illicit cultural artefacts** 47
The case of the Babylonian mathematical cuneiform texts in the Schøyen Collection
Mehreen Sheikh
- Grave developments** 59
A reworked chronological analysis and interpretation of the burial site at Borre
Christina Isaksen Leverkusen

Del II: Rapporter

- Antallet helleristningsfelt i Østfold doblet** 77
Magnus Tangen, Tormod Fjeld, Lars Ole Klavestad
- ARCAVE-prosjektet** 89
Antropogene huleavsetninger for rekonstruksjon av marine økosystemer
Erlend K. Jørgensen

Del III: Anmeldelser

- Mette Løvschal, Rasmus Birch Iversen and Mads Kähler Holst (eds.) 2019: De dræbte krigere i Alken Enge. Efterkrigsritualer i ældre jernalder. Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg. 289 p. ISBN: 978-87-93423-45-9.** 99
Marianne Moen
- Santeri Vanhanen and Per Lagerås (eds.) 2020: Archaeobotanical studies of past cultivation in northern Europe. Advances in Archaeobotany 5. Barkhuis Publishing, Groningen. 181 p. ISSN: 2405-7452.** 103
Anette Overland

Trond Løken 2020: Bronze Age and Early Iron Age house and settlement development at Forsandmoen, south-western Norway. AmS-Skrifter, (28), 1-300. <https://doi.org/10.31265/ams-skrifter.vi28.377>. ISBN : 9788277601908
Geir Grønnesby

107

Veidekongen, olifanten og bøkeskogen:

Jakt, krig og aristokratisk ideologi i vikingtid og middelalder

Ragnar Orten Lie

Vestfold og Telemark fylkeskommune

Frans-Arne Hedlund Stylegar

Multiconsult

Introduksjon

Jakt som krigstrening og i en viss forstand som krigs-substitutt, er et motiv med dype røtter i europeisk historie. Den kongelige jakten var en viktig del av den politiske kulturen fra antikken til det 19. århundre i Europa, Midtøsten, India, Sentral-Asia og Kina (Allsen 2006). Berømte herskere som Aleksander den Store, Hadrian og Karl den Store ble feiret og erindret i kunst og litteratur for sine store evner som jegere.

John Cummins trekker i sin bok, *The Hound and the Hawk* (1988:5), fram de ulike argumenter som ble benyttet i middelalderen for å legitimere den kostnads- og ressurskrevende jakten Europas adelige bedrev. Han peker på at jakt forbedrer fysisk helse og gir øvelse til krig. Jakten innebærer fravær av synd og gir nyttig kunnskap å ha i krig for å skaffe mat til de stridende. Den adelige jegeren står adskilt fra allmuen og jakten gir ære til ens hus. Og sist, men ikke minst, bidrar jakt til dannelsen av fyrsten

Jakten var i stor grad en integrert del av høvisk, aristokratisk kultur i vikingtid og middelalder. I denne artikkelen vil vi legge størst vekt på sportsjaktens kobling til krigføring (Figur 1). Vi vil trekke frem og diskutere sikre og mulige spor etter kongelig og aristokratisk jakt, både falkoneri og andre jaktformer, på norsk område i høymiddelalderen. Eksemplene

er hentet fra skriftlige kilder og fra arkeologisk materiale i bred forstand.

Det finnes en rekke eksempler på at jakt og krig har vært oppfattet som komplementære aktiviteter (Allsen 2006:209). Allerede Xenofon (d. 354 f.Kr.) skrev i sitt verk *Kynegetikos* om jakten, og under overskriften «Av jegere blir det fyrster» oppfordrer han ungdommen til ikke å glemme jakten som arena for dannelse. Gjennom jakten blir man forberedt til krig og ledes til å tenke, tale og handle edelt. Den anonyme forfatteren av en lærebok i jaktkunst fra 900-tallets fatimidiske Egypt, skriver at følgejakten på de fleste vis følger krigens prinsipper (Viré 1967). Lawrence Keeley hevder på sin side at «war represents a method, derived directly from hunting, for getting from one group what another lacks and cannot peacefully obtain» (Keeley 1996:161).

Forskningsstatus

Det eventuelle innslaget av aristokratisk sportsjakt har i liten grad vært drøftet i forskningslitteraturen om norske forhold i vikingtid og middelalder. Først og fremst har fenomenet blitt summarisk omtalt i sammenhenger der man tar for seg bildeframstillinger av jaktscener, som Alstadsteinen eller Osebergtekstilene (f.eks. Ingstad 1992:235-237).

Figur 1. På Bayeux-teppet som skildrer hendelser rundt normannernes erobring av England i 1066 er datert til rundt 1070. Harald Godwinson vises her på sin vei mot den Engelske kanalen med et følge som også skildrer et jaktfølge med rovfugl (i hånden på følgets høyest rangerte adelsmann) og med et hundekobbel i tet. Wikipedia: Public domain.

Jakt i Norge har i litteraturen vanligvis vært oppfattet og behandlet som et økonomisk anliggende – enten som en del av matauken (Hofseth 1980), eller som en storskala virksomhet som ble drevet med tanke på avsetning av fangstprodukter som gevir og pelsverk (Christensen 1986; Mikkelsen 1994). Jaktens økonomiske betydning for kongemakten har vært diskutert (Iversen 2013), samt teknologien bak fangsten (Solli 2018), og gender- og etnisitetsspørsmål knyttet til virksomheten (Fossum 1996; Bergstøl 2008). Fokus i disse og andre studier har i stor grad vært de fysiske levningene etter massefangst i fjellet og på vidda.

Vilkårene for ulike former for jakt er og har vært gode i Norge, takket være et spredtbygd land med variert topografi og store skoger og utmarksområder. «Det er vanskelig å finne et område i Norge hvor [man] helt kan utelukke jakt som en viktig ervervsform,» skriver f.eks. Ellen Høygård Hofseth om yngre jernalder (1980:19). Mens aristokratiet på kontinentet på et tidlig tidspunkt monopoliserte storviltjakt, og adelen kontrollerte store landområder, hadde Norge et tallmessig lite aristokrati, og mye av jakten var en ressurs som lå til de enkelte gårdene, som mange steder var eid av bøndene selv. Storviltjakten (elg og hjort) har den dag i dag et demokratisk og folkelig preg i mange norske bygder.

Når det gjelder jakt med bruk av rovfugl, ble det lenge antatt at Norge og Island var leverandør av jaktfugler til kontinentet, men at slik jakt ikke forekom her til lands (Lindner 1976:169-170). Dette synspunktet er blitt utfordret i senere år, og med utgangspunkt i arkeologiske og skriftlige kilder har flere tatt til orde for at falkoneri har vært en del av overklassens kultur også i Norge, både i vikingtid og middelalder (Gansum 2018; Lie 2018).

Bakteppet: jakt og krig i frankernes Europa

I senantikken var jakt med hund og hauk blitt et kjennemerke for det romersk aristokrat, og i tidlig middelalder inngikk jakten som et definerende element ved stormenns og høvdingers identitet. Den «barbariske» eliten i de nye germanske statsdannelsene som erstattet Romerriket, grep begjærlig jakten som et tegn på det siviliserte, noble livet (Procopius uår/1914:257). Teoderik fortsatte på sin side å sponse de tradisjonelle Venationes (jakt-leker) i Roms Colosseum etter at han overtok makten i Italia i 493 (Arnold 2008:188). Fra og med slutten av 400-årene hører vi av og til om konger og høvdinge som driver med jakt, og tidligmiddelalderens lover inneholder verdifull informasjon om hunder, hauker, utstyr og jaktteknikker (Goldberg 2013:617).

«Nå vet jeg at de tingene jeg har hørt om min bror Karl er sanne: at han gjennom stadig jakt og utrettelig trening av legeme og sjel har vendt seg til å beseire alt i hele verden!» (Notker 1905:123). Ifølge Karl den stores biograf, Notker av St. Gallen, var dette kalifen Harun-al-Rashids reaksjon da han observerte frankiske utsendinger som drepte en løve utenfor Bagdad. Karl den stores ettermæle presenterer den frankiske keiseren ikke bare som den store krigeren og erobreren, men også som en stor jeger. Einhard skrev om ham at han «ofte praktiserte ridning og jakt, som falt ham naturlig, ettersom det neppe finnes noe annet folk i verden som kan konkurrere med frankerne i denne kunst» (Einhard 1905:38). I Frankerriket var jakten en verdensanskuelse som gav unge menn forståelsen av hva det innebar å være kriger, stormann og herre. Odon (d. 942), abbed i Cluny, skildret en frankisk greves oppvekst på denne måten:

Ved guddommelig forsyn hengav han seg til de frie kunster, men etter foreldrenes ønske ikke mer enn at han gikk gjennom psalteret. Deretter ble han undervist i sekulære øvelser, slik skikken er for aristokratiske gutter: hundetrening, bueskyting og jakt med falk og hauk (Odon 1995:300).

Muslimske og bysantinske fyrster la likeledes stor vekt på jakt, og såvel kaliffer som keisere holdt seg med velutstyrte jaktpalass og -parker (Patlagean 1992; Allsen 2006:37-40). Den diplomatiske gaveutvekslingen mellom de karolingiske, bysantinske og abbasidiske hoff omfattet falker, hauker, hunder og mer eksotiske dyr som den berømte (krigs-)elefanten Abul-Abbas, som Karl den Store mottok fra Harun al-Rashid i Bagdad i 802 (Hodges 2000).

I Frankerriket hadde merovingerkongene selv begynt å etablere kongelige skoger som stod under oppsyn av særlige kongelige tjenere, og der kongene hadde enerett på jakten (Goldberg 2013:617). Når vi kommer frem til Karl den Stores tid, er det et omfattende apparat knyttet til jakt som møter oss. Det kongelige hushold talte blant annet fire jegermestere, en falkonér, beverfangstmenn, skogvoktere og hundevoktere,

mens retningslinjene som gjaldt for dem som forvaltet kongens ulike gods, slo fast en rekke plikter knyttet til jakten:

Maintaining kennels of dogs and mews of hawks; employing fowlers, fishers, and netmakers; protecting royal forests and game parks and repairing their fences; supervising the foresters; and exterminating wolves (Goldberg 2013:618).

Fra Ludvig den Tyske og Karl den Skalledes regjeringstid har man dessuten de eldste bevarte «håndbøker» i Europa med jakt og falkoneri som tema (Goldberg 2013:638).

Jaktideologien i middelalderen

Senest på 1200-tallet er jakt også i Norge koblet direkte til fysisk trening generelt og trening til krig spesielt. I Konungs skuggsiá fra Håkon Håkonssons regjeringstid midt på 1200-tallet, skrevet av en nordmann som læreverk for en kongssønns oppdragelse, spør sønnen:

Meiner De at han skal vake om natta og ha omsut for riket sitt so mykje han dagen etter kan leve dess friare, slike som eg fretter at kongane no har til vane på dei fleste stadene, anten å ri med haukar eller fare på veiding med hundar, eller ha ei eller anna slik moro som eg høyrer no er vanleg kongeframferd på dei fleste stadene. Eller synest de han burde ha eit anna gjeremål i fall han gjorde det som han skulle, og tek kongane denne moroa meir for gaman skuld enn for at det skulle høve til namnet deira?

Og faren (kongen) svarer:

Når det gjeld det som du no spurde om, då meiner eg og heilt visst at kongedømet er meir sett og skipa til å bere omsut for det som alt folket og riket treng, enn til tøv og fåfengeleg moro; men likevel er det ikkje forbodi kongen ein gong imellom å moroe seg med eitkvart, anten det er med haukar, hundar, hestar eller våpen, så mykje han kan halde helsa si ved lag, og sin lettleik til våpenbruk og allslags hærferd (Kongsspegelen, s. 179).

Tematikken med jakt som trening til krig, går igjen hos en rekke europeiske forfattere i middelalderen. I en jakthåndbok, *Libro de la montería*, bestilt av Alfonso XI av Castilla og León (1311-1350), heter det at kongens riddere i fredstid alltid burde søke aktiviteter knyttet til våpen og ridderlig adferd, og at jakten var den best egnede aktiviteten (Cummins 1988:4).

Den katalanske filosofen og teologen Ramon Llull (1232-1316) satte sportsjakten inn i en religiøs fundert og gudegitt verdensorden, der den spilte en avgjørende rolle for aristokratiet. Hans *Le libre del orde de cauayleria* omhandler og legitimerer klassene i samfunnet, og beskriver hvordan adelen og en ridder skal opptre. Llull formulerer en mytisk opphavssituasjon der en stadig voksende befolkning trengte ledelse etter en gudegitt orden for at kaos ikke skulle oppstå. Guds ønske var at det for hver 1000 mann ble pekt ut én, den noble, til å lede, og slik oppstod aristokratiet. Å utfordre aristokratiet blir derfor å utfordre Guds vilje. For Llull måtte en ridder være av nobel familie, ha særskilte plikter og være rik nok til å greie utgiftene som følger av rangen. Ridderen «beskytter folket med sitt slott og sin hest» (*Book of the Order of Chivalry*, s. 41). Det fremheves at hersker og riddere skal sørge for folkets sikkerhet, og de plikter å styre det militære og det juridiske og stå for avtaler om handel og allianser med andre fyrster og riker. I fredstid ivaretas det militære ansvaret ved at man driver med jakt for å øve til krig, søke ære for sitt hus og for å skille seg fra det jevne folket. «Utgiftene som følger av rangen» var betydelige, og ikke minst var sportsjakten svært kostnadskrevende. For å holde rovfugler måtte man ha profesjonelle falkonerer. Jakthunder og hester krevde også egne fagfolk, og hele apparatet måtte samkjøres.

Den som jakter, synder ikke

Ramon Llull skriver: «En ridder må jakte og drive med våpenøvelser, men ikke på bekostning av de dyder som styrker sjelen» (Llull 1971:31). Altså er en aristokrat som jakter, mindre utsatt for synd, men det er en balansegang. Konungs

skuggsía rommer noe av den samme motsetningen, men Sverre Bagge peker på at motsetningen mellom en hardt arbeidende konge og en som bruker tiden på jakt og gjestebud, i stor grad bygger på det moderne skillet mellom arbeid og fritid:

En konge i middelalderen var konge hele tiden, og hans gjester i jakt- og drikkeselskaper var rikets stormenn, som han trengte støtte fra og som han måtte dyrke for å kunne gjennomføre sine politiske mål (Bagge 2000:191-192).

Kirken hadde imidlertid tradisjon for å synes at den overdådige jakten var sløseri og forfengelighet, selv om paver, biskoper og andre geistlige selv kom fra aristokratiske slekter og var lite villige til å gi slipp på jakten. Leo X (pave 1513-1521) var selv av Medici-slekten og ble kritisert for å være på jakt i ukesvis både sommer og vinter. I 1514 skriver han:

Vi har bestemt oss for å frigjøre oss fra det trættende besvær, som administrasjonen av den kristne republikk volder oss for å skaffe oss den styrke som jakten og fuglefangsten giver. Thi det er utmerket for sunnheten at foretage en ridetur gjennom bjerge og dale, vore læger anbefales oss det inntrengende (Rodocanachi 1931:175, Tillisch 1949:81).

Adelens svar til kirken var at jakt var trening til krig, en plikt, og at den som jakter, den synder ikke. Dette poenget kommer til syne både hos Gaston Phébus i hans *Livre de La Chasse* (1387-1389) og hos den spanske diplomaten Peron Lopez de Ayala (*Libro de la casa de las aves*, 1385), samt hos Olaus Magnus i 1555 (*Historia om de nordiska folken*, s. 859). Hos Gaston Phébus heter det at han «alltid har gledet seg spesielt over våpenøvelser, kjærlighet og jakt» (Phébus 1387-89:19). Videre skriver han:

Firstly, that one could thereby escape the seven deadly sins, and secondly, that one might ride through the land on horseback with greater joy, courage and ease, and thus come to know it

better. He who hunts avoids idleness, which is the beginning of vice. A true hunter cannot be idle and fall prey to bad thoughts. Consequently, he cannot do evil (Phèbus 1387-89:19).

På 1100-tallet inntreffer en endring i hvordan jakten skildres: Storviltjakten forblir den rå, brutale jakten, mens falkonerer heves til en mer sofistikert jaktform, en som må være mer kunnskapsbasert. Falkene fordrer jakt over et stort areal, og jakten som foregikk i luften måtte følges fra hesteryggen, mens et kobbel hunder fulgte med. Jakten krever stort mannskap og stor kunnskap om fugler, hunder og hester og samhandlingen dem imellom. Den som best illustrerer dette, er Frederik II, tysk-romersk keiser fra 1220 til 1250.

De Arte Venandi cum Avibus

Keiser Frederiks *De Arte Venandi cum Avibus* viser poenget klart alt i første overskrift. «Falconry is an art more noble than other forms of hunting», og på slutten av kapitelet skriver han:

Here it may again be claimed that, since many nobles and but few of the lower rank learn and carefully pursue this art, one may properly conclude that it is intrinsically an aristocratic sport; and one may once more add that it is nobler, more worthy than, and superior to other kinds of venery (The Art of Falconry, s. 6).

Keiseren var lidenskapelig opptatt av falkonerer, og inkorporerte jakt med rovfugl i herskerideologien. For ham utgjorde falk og falkonerer en større enhet. De forlater instinkt og sitt ego, dette er også et forbilde for en kunnskapsbasert hersker. Amelia Caiola mener at keiser Frederik vendte hjem fra det sjette korstog

with a renewed conviction that falconry was not only an art but a means to explore the laws of nature. It was also an important steppingstone in his quest for knowledge. This conviction strengthened the ties that Frederick felt existed

between the art of falconry, the scientific study of the natural world and the art of government in its supreme form, the imperial one (Caiola 2009:54).

Falkonerer skulle være en levemåte, ikke bare en aktivitet. I naturen er falkene på toppen av næringskjeden, mens adelen er toppen av samfunnets næringskjede. Falken som må drepe for å overleve, kan man finne et samarbeid med, men aldri temme. En hersker må på samme måte tøyle sine krigere. Frederik påpeker at falkonereren må fri seg fra alle laster, som lathet, drikking og fråtsing, og ha en omtenssom væremåte. Det var ikke nødvendig for en fyrste å avsverge sin rovdyraktige levemåte, men denne naturlige tendensen måtte reguleres av fornuften, ikke av instinkt, slik at den i stedet for å henfalle til maktmisbruk, ble en del av rettsutøvelsen (Caiola 2009:92).

Skandinavisk jakt i skriftlige kilder

Hva så med Norden? Det er gjennom frankiske kilder at vi første gang hører om at kongelig og aristokratisk jakt også hadde nådd Skandinavia, kanskje nettopp takket være fransk påvirkning. Det er vel det kongelige jaktmonopolet i Frankerriket som er bakgrunnen for at Fulda-annalenes kronikør under året 886, og med dårlig tilslørt kritikk av Karl den Skallede bemerker at skandinaviske vikinger under den pågående beleiringen av Paris hadde «tatt kontroll over hele regionen og fikk jakte på alt slags vilt og drive med sport og spill uten at noen hindret dem» (Annales Fuldenses, jf. Goldberg 2013:639).

Kildene fra karolingerriket har ellers ikke så mange referanser til jakten hos andre folk og i andre riker. Notker nevner slik jakt ved et par anledninger, men først og fremst ved å sette jakten blant frankernes politiske konkurrenter i et negativt lys. Av betydning for vår del er at han også forteller historien om at danekongen Godfred ble myrdet av sin sønn mens han jaktet med hauker (The Life of Charlemagne 2.13, s. 138).

Til Skandinavia kan den aristokratiske sportsjakten ha kommet fra ulike steder –

Frankerriket og dets etterfølgere, Bysants, den muslimske verden og England (Flight 2016). De eldste kildene til den hjemlige jakten i regi av konger og stormenn skiller seg ikke nevneverdig fra øvrige kilder til den tidlige historien, det vil si at vi foruten de rent arkeologiske kildene, i hovedsak fra grav- og boplasskontekster, men også bildeframstillinger, er henvist til runeinnskrifter og skaldekvad. I Eddaen innledes Hymeskvadet med at gudene engang kom «sultne fra jakt og saknet drikke», mens Rigstula først forteller at Jarls sønn, den prototypiske herskeren Kon unge, «red gjennom kratt og skoger, lot pilen fære, og fugl tystnet», og dernest i det følgende verset lar en kråke spørre ham hvorfor han jakter når han heller burde «spore hesten, trekke sverdet og slå fiender».

Det er særlig jakt med rovfugl, falkoneri, som fremstår som en integrert del av vikingtidens aristokratiske identitet og kultur i disse kildene – den er et motiv på linje med høysetet i hallen, gjestebudet, skipet, våpnene og kampen. Kjenninger og heiti viser det samme: armen kan kalles hauka fjöllum («haukens fjell») og kongen skyldir hauka («den som styrer over haukene»), mens heiti for hauken selv innbefatter ifjungur («den som bærer hette»), ifli («den som er blindet») og ifill («den bundne»), som alle hinter om fuglens rolle som jaktpartner (se Carstens 2018 om jakt-referanser i skaldekvad og sagaer).

I de senere sagaene, også i dem som henter persongalleri og handling fra eldre perioder, finnes en del henvisninger til aristokratisk og kongelig jakt. I fornaldersagaen Halv og halvsvrekkene hører vi om kong Augvald som jakter med hirden sin i øvre Telemark (Saga om Halfs och Halfs Kämpar, kap. 2), og i Olav den helliges saga fortelles det om Olof Skötkonung som veider fugler (Sturlason 1959:290), for bare å nevne et par eksempler. Men de historiske sagaene er problematiske kilder når det gjelder perioder flere hundre år før de ble (ned-)skrevet. Det gjelder også Ynglingesaga, der jakt for så vidt er et gjennomgangsmotiv i Snorres (1959) prosatekst, men der versene (Ynglingatal) som fremstillingen sies å bygge på, ikke like tydelig er relatert til jakt (jf. Krag 1991:235-239). Det

er verdt å notere seg at tilnavnet Veidekonge går igjen på flere konger i Norge, Danmark og i Sverige.

Når vi kommer inn i samtidssagaene er situasjonen selvsagt en annen hva kildeverdien angår. Om Håkon Unge heter det i Håkon Håkonssons saga at han «moret seg ofte med å ri på jakt med hauk og hund» (Håkon Håkonssons saga 1963:302), og ble syk og senere døde under en jakt på Gullön ved Konghelle (nå del av Hisingen i Göteborg). Det er for så vidt typisk at kongens jakt nevnes for å gi bakgrunnen for hans senere død; det tyder på at sportsjakten har vært så utbredt at det ikke falt naturlig å nevne den dersom det ikke kunne knyttes til en spesiell hendelse. Når de norske kongene på 1100-, 1200- og 1300-tallet bruker rovfugler som alliansegaver er de godt kjent med jaktens status og utøvelse (Lie 2018). Pavens klage fra år 1200 på at erkebiskopen av Canterbury, Hubert Walter, fortsatt mottok hunder og fugler i gaver fra den ekskommuniserte Kong Sverre viser også jaktens rolle på den diplomatisk arena (RA 1:267). Walter Hubert ansees som en av de dyktigste statsmennene i engelsk historie og han var en sentral rådgiver for Henrik II og Lord Chancellor for Rikard I og Johan I. Den ekskommuniserte konge Sverre gir altså gaver egnet til jakt det året Rikard I dør (1199), og mens Walter Hubert sikrer Johan I 's overtagelse av tronen.

Arkeologiske spor etter aristokratisk jakt

Hvilke indikasjoner har man så på aristokratisk sportsjakt i det arkeologiske materialet fra Skandinavia generelt, og Norge spesielt? Bein av hønsehauk er en god indikator. Hønsehauken var den mest anvendbare fuglen for norske forhold. Jakt med falker krevde store åpne landskap, mens haukene kunne jakte direkte fra jegerens hånd i skog, på kysten, langs bekker og i kulturlandskap som er vanlig forekommende i Norge.

For middelalderens del har det i det siste vært foretatt en gjennomgang av fuglebein fra arkeologiske kontekster i Norge (Lie 2018; Walker et al. 2019), og hønsehauk og andre arter som er egnet for falkoneri, er funnet i

betydelig antall både i Konghelle, Oslo, Bergen og Trondheim. Hunfugler er i stort flertall, og viser at store individer har vært selektert for bruk som jaktfugler, trolig for eksport (Lie 2018; Walker et al. 2019). Mest ettertraktet utover i middelalderen var de nordlige jaktfalkene, den største av falkene, og her hadde den norske kongen i høymiddelalderen god tilgang. Fangst av rovfugler er enklere enn det å holde rovfuglene i live etter fangsten og under transport. Stor kunnskap om alle aspekter ved falkonering er egentlig en forutsetning for den fangsten og eksporten som skjer på 900- og på 1000-tallets Norge.

Hester og rideutstyr som stigbøyler er helt nødvendig for å utøve den aristokratiske jakten. Hunder er også nødvendig, og man trenger flere hunder, og flere hundetyper i forskjellige jaktformer og i forskjellige deler av jakten. Jakten skulle være utfordrende og farefull og den krevde store areal og profesjonelt mannskap.

Mange våpentyper kan benyttes både til krig og til jakt. Så vel makten som jakten kunne utøves med hesten som operasjonsbase, og det ble framelsket jakt der rytteren fra hesteryggen måtte drepe dyret på kort hold med spyd eller sverd, eller skyte med bue på dyr i bevegelse. Jakt blir vanskelig å spore siden våpnene man har til krig da også er de som brukes i denne typen jakt. For å spore jakt i det arkeologiske materialet trenger man egentlig sett med hester, hunder, og egnede våpen i en og samme grav. Men dette forvanskes siden mange graver er plyndret, mange eldre funn er mangelfullt dokumentert og dyrebein er enten dårlig bevart eller ble stemoderlig behandlet. Eksempelvis ble seks bøtter med dyrebein dumpet tilbake og etterlatt på utgravingsfeltet etter utgravningen av den brente skipsgraven på Myklebust i Nordfjordeid (Schetelig 1905).

Bildeframstillinger

Når det gjelder bildeframstillinger er det først og fremst de gotlandske bildesteinene og 1000-tallets rikt dekorerte runesteiner i Mälärlandskapene som kommer i betraktning.

Det eldste monumentet som klart fremstiller en jaktscene med bruk av jaktfugl, er bildesteinen fra Klinteby på Gotland, datert til 800-/900-tallet (Oehrl 2020:36). Et annet velkjent eksempel er Balingstasteinen (U855), som viser en jeger til hest, to hunder, to jaktfugler og et byttedyr – muligens en hjort (Åkerström-Hougen 1981). Fra norsk område vil vi trekke frem Alstadsteinen fra Toten (tidlig 1000-tall), med det som trolig er en jaktscene med hester, hunder og ryttere, og der den ene har en rovfugl på armen (Christiansen 1997, se Figur 2). I Osebergskipet finnes et riss under en av dekkplankene som viser en sannsynlig jaktscene (Figur 3). Jaktmotiver er ellers ikke vanlig på de dekorerte steinene fra yngre jernalder og middelalder (Christiansen 1997).

Gravfunn

Praksisen med å deponere dyrebein i branngraver er utbredt over store deler av Europa i jernalderen. I Skandinavia er denne skikken grundigst undersøkt i Sverige, der dyrebein forekommer hyppig i graver fra folkevandringstid, merovingertid og vikingtid (Mansrud 2006). Svenske «stormansgraver» med bein av rovfugl sammen med hester og hunder, med Rikeby-funnet fra Vallentuna i Uppland som det fremste eksemplet, viser den nære sammenhengen mellom falkonering som jaktform og aristokratiske miljøer (Vretemark 2013; 2018). Svenske «stormansgraver» med bein av rovfugl sammen med hester og hunder, viser den nære sammenhengen mellom jakt og aristokratiske miljøer (Vretemark 2018). Maria Vretemark oppgir et antall på 39 graver med kremerte bein fra minst én rovfugl, med dateringer fra 500-tallet og fremover. I de svenske miljøene med rovfugler er tre aktiviteter særlig synlige i funnene: krig, spill og jakt. Rovfuglene er funnet i graver med våpensett, hester og hunder.

Utenfor østsvensk område viser skipsgraven fra Ladby på Fyn (ca. 900 e.Kr.) likhetstrekk med de svenske elitegravene gjennom vektlegging av krig, jakt og spill i gravutstyret. I skipet lå et spillebrett, skjold og fragmenter av et sverd,

Figur 2. Alstadsteinen fra Toten i Innlandet fylke er datert til rundt år 1000. Motivkretsen er omdiskutert, men figuren med rytter med rovfugl på hånden og hunder indikerer at jaktscener kunne forstås i sin samtid. Figur fra Jacobsen (1933: fig. 7). Utsnitt hvor rytter, hest og falk er framhevet av Arkikon.

mens 45 pilspisser var plassert utenfor relingen. I alt 11 hester og minst fire hunder fulgte med. Fire eller fem sett med rideutstyr inngikk, og en spesielt forseggjort hundelenke hadde svivel som muliggjorde hold av et koppel på fire hunder (Degerbøl 1957:118; Sørensen 2015:168). Det er sannsynlig at hundelenken indikerer et jaktkoppel (Sørensen 2001:106; 2015:168).

Norske gravfunn

I aristokratiske miljøer også i Norge er kombinasjonen hund og hest noe som også kan indikere jakt, men det er først ved funn av rovfugler at jakt sikkert kan påvises. De norske funnene er færre. I Anja Mansruds materiale er det kun én grav, en vikingtids jordfestegrav fra Hals i Hokksund, som inneholder faglebein (Mansrud 2006:tab. 3). Fuglebeina er ikke artsbestemt, men opptrer i en rikt utstyrt mannsgrav i båt sammen med bein av både hund og hest (ibid.). Ut fra sammenhengen er det nærliggende at det dreier seg om en rovfugl. For øvrig kan nevnes et funn fra Aske, Ringsaker, med blant annet våpen og «en mængde ben af dyr og fugle» (Nicolaysen 1862-66:80), samt enkelte funn på Vestlandet med ubestemte bein av fugl (Bjørkehaugen på Bø i Gloppen, B6618 og 6688; Myklebust, Nordfjordeid, B5764; Aurland prestegård, B9008).

De klareste norske parallellene til de svenske funnene må vi til skipsgravene og i noen grad ryttergravene for å finne. Gokstad er det fremste eksemplet (Figur 4 og 5). Helt siden utgravningen av Kongshaugen ved Sandefjord i 1880 har man vært klar over at skipsgraven inneholdt et stort antall dyr: 12 hester, minst 7 hunder – og to påfugler. I de senere år har nytt lys blitt satt på Gokstadfunnet gjennom Kulturhistorisk museums prosjekt, Gokstad revitalisert. Beinmaterialet i funnet er gjennomgått på nytt av Anne Karin Hufthammer, og hun påviste i tillegg to hønehauker (hunner). Fem av hundene er mynder av varierende størrelse, mens to mest minner om dagens elghunder (Hufthammer in press). Denne oppsetningen tyder i seg på at den gravlagte har bedrevet avansert sportsjakt, og

Figur 3. Jaktscene risset inn under en av tiljene fra Osebergskipet. Skip, hund, hest og et hjortedyr med en pil i halsen. Et lignende motiv er også forsøkt risset inn på en mulig jaktsekk funnet i Gokstadskipet. Jaktscenen fra Oseberg er risset mellom skipets byggetid rundt år 820 og lukkingen av haugen i år 834. Gjengitt fra Schetelig (1917:fig116).

at han har hatt de samme eksklusive vaner som stormenn i Europa (Gansum 2018; Lie 2018). Hønschaukene er en sikker indikator. Hestene og hundene er det også rimelig å se i sammenheng med jakt, uten å bortse fra deres symbolske mening i gravritualet (Gansum 2018:725).

I merovingertid og vikingtid ble det bygd ni storhauger og et trettitalls mindre hauger på Borre. I bakkant av gravfeltet ligger det flere store haller fra yngre jernalder. I 1852 kom den første arkeologiske undersøkelsen på Borre i stand, etter at veivesenet gravde i en stor gravhaug, nå kalt Skipshaugen, som inneholdt restene av et mer enn 17 meter langt skip. Gravgodset indikerer at de gravlagte var en mann og en kvinne. Dessverre gikk mye av funnet tapt, men det ble notert ned at veivesenets arbeidere hadde truffet

på skjelettresten etter en hest med sal og bissel. En hest og en hund var plassert på babord side og utenfor skipet, nær disse, fantes knokler av en tredje hest. Arbeiderne mente at den førstnevnte hesten lå, men de to siste stod oppreist støttet opp av leiren rundt dem (Myhre 2015:4). Av rideutstyr er deler av sett til minst tre hester. I alt fem stighbøyler ble funnet, og variasjon i størrelse viser til minst to ryttere (Figur 6). Fra Borre er i tillegg en annen stighbøyle kjent, og den stammer mest sannsynlig fra haug 2. Alt man trenger til utøvelse av jakt er altså til stede i graven med tanke på hester og hesteutstyr. En liten bjelle til bruk på hest eller hund tyder på jakt, og en bjørneklo ble også funnet i skipshaugen.

På Vestlandet er funnene færre, men vi vil peke på én av gravene på storhaugfeltet på

Figur 4. Skipet og dyrene slik de var plassert i Gokstadgraven. Hunder og hester ligger utenfor skipet, mens hønehauker og påfugler lå om bord. Totalt sett gir dyrene inntrykk av et jaktfølge. Begge hønehaukene er hunnfugler. Hos rovfuglene er hunnene større enn hannene og hunnene var derfor mest ettertraktet for falkoneri. En hund hadde halslenke på, og et bissel ble også funnet. Illustrasjon: Arkikon.

Myklebust i Nordfjord, som blant annet rommet to skipsgraver og en kammergrav fra vikingtid (Schetelig 1905). Grav 3 i haug 2 var en brent mannsgrav, der gravgodset lå tett sammen i en grop omgitt av store stolpehull, sannsynligvis fra en gravbygning. Foruten en mengde brente bein, lå det blant annet våpen og diverse redskaper i funnet, men her fantes også et bissel og et hundekobbel (Schetelig 1905:24-32, jf. Sørheim 2018:280). Flere av de øvrige gravene på Myklebust inneholdt både hest/hestestyr og hund (Schetelig 1905).

Hester og hestestyr kan inngå i «vanlige» graver i Norge, mens graver med stighbøyer og sporer utgjør en egen og mer eksklusiv kategori, ryttergravene (Braathen 1989). Stighbøyer og spyd- og lansespisser med «vinger» er gjenstandstyper som blir introdusert i Norge i løpet av 800-årene (Braathen 1989:44, fig. 20; Nørgård Jørgensen 1999:134, Abb. 115). De gjorde det utvilsomt lettere å utføre egnet storviltjakt også. Innenfor ryttergravenes miljø

vil vi trekke frem graven Ka. 157 fra Kaupang, som ble undersøkt av Nicolay Nicolaysen i 1867. Graven fra 800-tallet inneholdt gjenstander som særmerker den i lokalmiljøet, med rideutstyr, verktøy og våpen, men også en bjelle og en svivel tolket som distribusjonsledd til en hundelenke. Rangler og et sett stighbøyer inngår i hestestytret (Stylegar 2006:93). Ryttergraven fra Allum i Larvik hadde hestestyr med to munnbitt, stighbøyle, sledekroker og rangle og en rekke andre funn. Av våpen var det sverd, tre skjoldbuler, øks, to spydspisser hvorav en med vinger (R518) og 12 pilspisser av tre typer (en R551, en R546 og de øvrige R539). Ryttergraven (C13458-78) dateres til ca. 900 e.Kr. (Braathen 1989:99).

Jaktparker og bøkeskoger

En gang tidlig på 1300-tallet inngikk sysselmannen og ridderen Havtore Jonsson, en av landets mektigste menn og kongens svigersønn,

og dessuten eier av en rekke gårder på Romerike, en overenskomst med Gisle på Onsrud i Ullensaker (Figur 7). Gisle skulle fra nå av hvert år føre et skippund havremalt av hvert bruk på Onsrud til Havtore Jonssons setegård, Sørum. Ytelsen skulle erstatte den veitslen Gisle årlig hadde holdt for sysselmannen mellom jul og kyndelsmesse. Denne hadde inntil da omfattet sysselmannen selv, femten andre menn, fem tjenere og fem mynder («mio hunda») (Dørum 1998, jf. DN 1, nr. 213, 30 mars 1331).

Det er liten tvil om at det er et jaktselskap som omtales (Dørum 1998:87), og sannsynligvis dreier det seg om parforce-jakt etter storvilt.

Onsrud ligger nær områder som i moderne tid har vært viktige områder for hjortevilt, og trolig var det hjort eller rådyr herr Havtore jaktet på (Western 1980:129). Under enhver omstendighet er det et, i norsk sammenheng, tidlig og sjeldent eksempel på regelmessig jakt av denne typen på det øverste samfunnsnivået.

Knut Dørum fører argumenter til torgs for at Gisle på Onsrud ikke har vært noen vanlig bonde, men en gårdsforvalter som kan ha fylt en rolle med aner tilbake til det eldre årmannsombudet (Dørum 1998:84). Onsrud tilhørte kongen, og det kan også Sørum ha gjort før Havtore Jonsson overtok gården. De årvisse jaktekspedisjonene

Figur 5. Seletøybeslag fra Gokstadhaugen (C10443.). Krieger eller jeger, eller går det for det samme? Foto: Ukjent fotograf. Kulturhistorisk Museum. CC BY-SA 4.0.

1/4

Figur 6. Stigbøyer og stor bjelle fra skipshaugen på Borre. Stigbøyer var til hjelp også i jakten, mens slike bjeller knyttes gjerne til jakthunder eller hester. Foto av Stigbøyer C1812c: Maria Jensen. Kulturhistorisk museum. CC BY-SA 4.0. Tegning av bjelle: Gjengitt fra Rygh (1885:fig.593).

som kilden forteller om, kan tidligere i middelalderen ha vært en veitsle som kongen selv oppebar. Den dokumenterte endringen fra jakt og gjesting til det som i praksis er en avgift, er sannsynligvis et resultat av den generelle overgangen fra et system med lokale jordegods til strøgods, og trolig også av at jakt på det tidspunktet har fått mindre betydning for den kongelige økonomien (jf. Iversen 2013).

Onsruds beliggenhet, i de sentrale delene av Romerike, men langt fra de tettest bebodde områdene, er interessant i denne sammenheng (Skre 1998:303). Kanskje er det nettopp jaktmulighetene som er årsaken til at en kongsgård ble lagt på dette stedet? Dette er et trekk man ofte ser i tidlig middelalder på kontinentet, nemlig at skoger, jaktmarker og kongsgårder (pfalz) er samlokaliserte, og enten er plassert i grenseområdet mellom større skogsområder og brede jordbruksbygder, eller helt omgitt av skog (Rollason 2012).

På kontinentet og på De britiske øyer var vilt- eller jaktmarker et vesentlig innslag i det kulturlandskapet som ble formet av konger og stormenn (Creighton 2009). Jaktmarker opptrer allerede i det merovingiske frankerriket. En forfatter som Liudprand av Cremona hyller keiser Otto 1.s jaktmarker (Report, s. 459) og nevner også jaktmarker i den italienske delen av

keiserriket (Works, kap. 14, s. 115). Hvor vanlig slike marker kan ha vært, anskueliggjøres ved at det bare i England er beregnet å ha eksistert 3200 marker omkring år 1300 (Ahrland 2011:74). Et etter hvert velkjent skandinavisk eksempel er Dalby i Skåne, hvis etablering har vært satt i forbindelse med kong Svein Estridsson. Dalby ligger innenfor synsvidde av sentralplassen Uppåkra, men i utkanten av det slettelandet som Uppåkra troner i midten av. Anders Andrén skriver:

According to indications from archaeology, written sources and historical maps, Dalby was a royal estate modelled after contemporary German imperial palaces. The central part consisted of a large church and a palace, situated on a hill and surrounded by ramparts. Outside the village there was one village for tenants, another village probably for craft and trade, and furthermore mills, smithies, a possible deer park and a large forest (Andrén 1999:387, jf. Andrén 1997).

Johan Callmer (2001:119) har på sin side foreslått at Dalby kan ha før-kristne røtter, og at et eventuelt eldre gods på stedet kan ha hatt nærheten til vide jaktmarker som en viktig forutsetning. Allerede i karolingisk tid ble jakt drevet i jaktmarker knyttet til keiserpalassene,

Figur 7. Kart over sentrale lokaliteter og foreslåtte jaktparker.

som et av mange uttrykk for den «karolingiske renessansen», og i løpet av de neste par hundre år ble jaktparker vanlige og viktige deler av de fleste keiserpalass i Frankrike og Tyskland (Andrén 1997, 1999a, 1999b, 1997).

En slik jakt- eller hjortepark var Dalby Hage, ca. en kilometer nordvest for det som trolig var en kongsgård fra 1000-tallet av. Dalby Hage bestod av to skogsområder, opprinnelig bevoskt med bøk og alm, og adskilt av flatt beiteland. En jordvoll innhegnet et område på ca. 18 hektar. Gjennom det åpne beitelandet renner en bekk som på to steder har vært oppdemt for å skaffe vann til viltet (Andrén 1997:477). Andrén gir andre eksempler på mulige jaktparker av samme

type i Sør-Skandinavia, men han peker også – med utgangspunkt i kong Valdemars jordebok (1230) – på at en rekke jaktparker trolig har ligget på øyer, og dermed vil være langt vanskeligere å påvise arkeologisk (Andrén 1997:475).

Man kan ikke se bort fra at det har ligget en jaktpark i forbindelse med Onsrud i Ullensaker. Det har også vært pekt på at kongsgården Stein på Ringerike har en tilsvarende beliggenhet, i grensesonen mellom det det fruktbare åkerbruksområdet på Steinssletta og Steinsfjorden/Kroksgogen, og at jaktmulighetene på Kroksgogen har vært en medvirkende faktor ved lokaliseringen (Stylegar 2004). Om vi skal spekulere er dette kan hende noe av bakgrunnen

Figur 8. Bøkeskog i Vestfold og Telemark. Bøk gir skog uten greiner i rytterhøyde og hvor stier og siktlinjer lett kan holdes åpne for ryttere. Tilvekst kan dempes i soner med jakt, men få etablere seg i områder hvor man ønsker at dyr skal oppholde seg. Foto: Ragnar Orten Lie.

for sagatradisjonen om Sigurd Hjort, som var konge på Ringerike og ifølge den sene Ragnarssona þáttr i Hauksbók hadde sitt sete nettopp på Stein (jf. McTurk 1991:56). Om kong Sigurd heter det jo i Heimskringla at «han red alene ut i ville skogen som han brukte, han jagde store og farlige dyr, det hadde han lagt seg etter og gjorde det ofte» (Sturlason 1959:42). Når det gjelder øyer brukt som kongelige jaktparker i Norge, er det fra nyere tid at vi har sikre eksempler. Men et mulig eksempel fra middelalderen er Storøya i Tyrifjorden, der Hamarbispen hadde sin gård fra 1200-tallet (jf. Hommedal 1999). Andréns (1997) diskusjon om muligheten for enda eldre jaktparker etter mønster av karolingiske og ottonske anlegg, gjør det aktuelt å se etter andre tidlige etableringer også i Norge. En interessant inngang til spørsmålet kan være bøkeskogene her i landet.

Europas nordligste bøkeskoger finnes i Norge, og spredningsmønsteret er noe av et særsyn: Gamle bøkeskoger finnes nemlig utelukkende to steder i landet, på Skagerrakkysten med sentrum i søndre Vestfold og en utløper ved Grimstad, og ved Lurefjorden i Lindås i Hordaland. Særlig bøkeskogen på Vollom i Lindås har vært diskutert, ettersom den ligger så langt fra de andre forekomstene at den med stor sannsynlighet må være et kulturprodukt, og kanskje et resultat av bevisst planting (jf. Stylegar 2014). Skogen på Vollom er trolig etablert i yngre jernalder, og det samme gjelder bøkeskogene i Vestfold (Bjune et al. 2013; jf. Myking et al. 2011). Det har ikke vært gjennomført tilsvarende analyser når det gjelder skogen i Grimstad, men den nevnes av Peder Claussøn Friis omkring 1600 (Samlede skrifter, s. 131).

Figur 9. Olifant i hvalrosstann. Erik av Pommerns jakthorn datert til ca. 1390. Foto: Christer Åhlin. Statens historiska museer. CC BY 2.5 SE.

Figur 10. Jaktscene fra Rogslösa kyrkje i Sverige. Kirkedøren med omfattende smedarbeid er dendrokronologisk datert til ca. 1275. Foto: Hans A. Rosbach. Riksantikvarieembetet. CC-BY-SA 3.0.

Dersom de norske bøkeskogene i utgangspunktet er kulturskoger, må man stille spørsmålet om hvorfor de ble etablert? Botanikeren Knut Fægri gikk langt i retning av å peke på en politisk-historisk bakgrunn for bøkeforekomsten i Lindås (Fægri 1954). For bare fire kilometer fra Vollom ligger den gamle kongsgården Seim, som Snorre knyttet til Harald Hårfagre og hans sønn, Håkon den gode. (Sturlason 1959:74). Det var derfor nærliggende for Fægri å foreslå at boken var kommet til Hordaland fra Vestfold med kongene av ynglingætten (Fægri 1954). Han holdt imidlertid muligheten åpen for en forbindelse med England, der Håkon den gode ble fostret opp. Tor Myking og hans medforfattere (2011) avviser Fægri's forslag til tolkning av det spesielle spredningsbildet, blant annet med henvisning til at nyere forskning langt på vei har avvist Harald Hårfagres tilknytning til Vestfold. I stedet viser de til handelsmessige langdistansekontakter av den typen som Ottar fra Hålogaland for ettertiden er blitt den fremste eksponenten for, og at boken har kommet til så vel Vestfold som Hordaland gjennom slike nettverk (Myking et al. 2011). Når det gjelder spørsmålet om hvorfor skogene er anlagt, peker de på at bokenøtter tidligere ble benyttet som grisefø, og at det finnes enkelte gjenstander av bøketre i Oseberggraven fra 834 (ibid.).

Men hva om bøkeskogene heller representerer tidlige jaktparker (Figur 8)? Nærheten til kongelige eller aristokratiske sentra gjelder jo ikke bare Vollom, der kongsgården Seim var i Rømerslektens eie senere i middelalderen (Iversen 2002). Holder vi oss til de største bøkeskogene på Skagerrakkysten, er bildet det samme: Lengst vest ligger bøkeskogen på Hasseltangen i Grimstad kun halvannen kilometers vei fra kongsgården Nedenes (jf. Masdalen 2009). I Vestfold ligger bøkeskogen ved Adalstjern i tilknytning til Borre, Gullkronen i tilknytning til Sem/Jarlsberg og Bøkeskogen i Larvik i tilknytning til Fritsø (Figur 7).

Fra nyere tid kjennes en rekke eksempler på koblingen mellom eksklusiv jakt og jaktparker. Noen av disse anleggene er det grunn til å tro har eldre røtter. Gullkronen i Sem ble planlagt

som «dyrehave» i begynnelsen av 1700-årene (Kavli 1983:111), med alléer som delte området inn i rektangulære felter for å legge til rette for grevenes parforce-jakt. Ove Bjelke (1611-1674) hadde likeledes en «dyrehave» ved Austrått (Ree & Wallem 1916:29), mens Bogstadgodset hadde en jaktpark på Stubdal øst for Steinsfjorden på Ringerike (Hopstock 1997:270-271), for øvrig i et område som kan ha tilhørt kongsgården Stein i middelalderen (jf. Stylegar 2004). Laurvig-grevene var også ivrige jegere. Ulrich Frederik Gyldenløve (1638-1704) planla en jaktpark på Malmøya ved Larvik, der han fikk satt ut dådyr i 1681. I 1709 fortelles det at ulv og gaupe gikk i flokker ut til øya i løpet av den kalde vinteren, og at det ble satt ut vaktmannskaper for å passe på den etter hvert betydelige dådyrflokken. Senere ble det i stedet satt ut fasaner og harer på øya (Hopstock 1997:272). Større organiserte jakter ble også utført, blant annet med et stort bjørnedriv ved Hedrum i 1719.

Olifanter og jakthorn

Et annet og mer direkte arkeologisk spor etter den aristokratiske jaktens betydning i tidlig- og høymiddelalder har man i de jakthorn, «olifanter», som kjennes i et antall av ca. 75 i ulike samlinger. Det dreier seg om rikt utskårne horn av elfenbein. Man regner ofte med at de dels har bysantisk, og dels fatimidisk opphav (Nørlund 1950:8). Men ettersom nyere undersøkelser har vist at flere av de bevarte olifantene faktisk er laget av hvalrosstann, er norsk produksjon sannsynlig i en del tilfeller (Løberg 1960, jf. Blindheim 1972, se Roesdahl 2001 om eksport og produksjon av gjenstander laget av hvalrosstann).

Statens historiska museum i Stockholm har et jakthorn av hvalrosstann som på stilmessig grunnlag dateres til 1300-årene, og som blant annet er dekorert med det norske kongevåpenet. Det er trolig laget i forbindelse med Håkon 6.s maktovertagelse som enekonge i 1355 (Løberg 1960, Blindheim 1972, nr. 10). Et hvalrosshorn befinner seg i Firenze (Bargello), og er antagelig kommet fra Sainte Chapelle i Paris (Figur 9).

Sannsynligvis er hornet gitt i gave fra Magnus Lagabøte til Filip 3. av Frankrike, som motytelse for en del av Kristi tornekrone, som den nye Apostelkirken i Bergen ble bygd for å romme i 1275 (Blindheim 1972, nr. 5; Dectot 2018:163). Et annet jakthorn i Firenze er dekorert i sen urnesstil fra første halvdel av 1100-årene, og Martin Blindheim antar at det dreier seg om et norsk arbeid (Blindheim 1972, nr. 4). Andre olifanter av hvalrosstann befinner seg i Victoria and Albert Museum (1200-årene), Zagreb (1300-årene, Topić-Mersmann 1990), og Musees Royaux d'Art et d'Histoire (1200-årene). Det berømte «Horn of Ulph», et jakthorn av elfenbein som beror i York Minster, skal være skjenket til kirken av den skandinaviske høvdingen Ulf til vitnesbyrd om at han testamenterte sitt jordegods til den (Kendrick 1937). Enkelte av de bevarte middelalderske hornene i norske museer og samlinger kan ut fra blant annet størrelse og krumning like gjerne være jakthorn som drikkehorn; det gjelder f.eks. et horn fra Hammer i Lørenskog i Norsk folkemuseum (tidligere Universitetets oldsaksamling C16760).

Signalhorn av ulike slag har vært benyttet til jakt, i strid, på sjøen og av gjetere. Når det dreier seg om funn av horn fra tidligere perioder enn middelalderen, kan det være vanskelig å avgjøre hvordan de har vært brukt, og om de kan knyttes til jakt (Figur 10). Det skal nevnes at Andreas Rau tolker enkelte beslagstykker fra romertid som tidligere har vært oppfattet som tilhørende drikkehorn, som rester av signalhorn knyttet til militære ledere (Rau 2010:436-443). Samme usikkerhet kan gjøres gjeldende for gravfunn fra yngre jernalder der bare munningsbeslag fra horn er bevart. Et merovingertids myrfunn (C21637) fra Løten, Hedmark inneholder et horn av tre med åpning i begge ender, og kan være et signalhorn. På sikrere grunn er man når det gjelder trelurene fra Osebergfunnet og Kvalsundfunnet, og i hvert fall for førstnevntes del er det mulig å tenke seg en funksjon som jakthorn (Alm 2015). Luren fra Oseberg er 1,07 m lang og laget av bøk (Grieg 1928:270-271).

Konklusjon

For tolkning av jakt i arkeologiske funn trenger man egentlig sett med hester, hunder, og egnede våpen i en og samme grav. Funn av rovfugler er en sikker indikator på at aristokratisk jakt er godt etablert i et område. Men tolkningsmulighetene begrenses siden mange graver er plyndret, eldre funn er tilfeldig samlet inn og dyrebein er enten dårlig bevart eller ikke ble analysert og kassert. Man må derfor i stor grad også se til skriftlige kilder og avbildninger. Det eldste sikre arkeologiske funnet i Norge er fra Gokstadhaugen og viser aristokratisk jakt rundt år 900 e.Kr, mens samtidskilder som Konungs skuggsið fra midten av 1200-tallet viser til de samme argumentene for jakt som finnes i andre europeiske kilder.

Sammenhengen jakt – krig – aristokratisk ideologi har dype røtter. Vi har forsøkt å vise at de lange linjene i dette komplekset også fikk fotfeste i Norge på et tidlig tidspunkt, og at aristokratisk sportsjakt kan følges gjennom ulike kilder fra vikingtid og fremover. Underveis har vi diskutert ulike sider av både skriftlige kilder og arkeologisk materiale, og forhåpentlig pekt på momenter som kan inngå i den videre fagdiskusjonen om sportsjaktens tidlige historie og sporene etter den i materiell kultur og fremdeles levende kulturlandskap.

Summary

This article discusses aspects of aristocratic hunting in the Viking and Middle Ages. Falconry requires great knowledge of birds, dogs and horses and the ability to make them interact. The hunt itself should involve danger and required large resources. Falconry and other types of hunting was associated with high status, partly because hunting was considered training for war. In the King's Mirror from the 13th century, emphasis is placed on the positive aspects of hunting, such as allowing the king to maintain his health, and as having sporting fun with hawks, dogs, horses and weapons makes one accustomed to the use of weapons and war. Earlier scholars have usually considered Norway as an exception from the general trend of aristocratic, war-preparing hunting, as hunting was practiced solely for food or economic gains. Furthermore, Norway, together with Iceland, has mainly been seen as a mere supplier of hunting birds. Following recent research, this paper considers certain aspects of the archaeological record from Norway, as well as written sources, that indicate falconry and other forms

of aristocratic hunting practices. It is furthermore argued that the substantial beech forests of SE Norway were in fact established as hunting parks in the Viking Age and later.

Referanser

Primærkilder

- Annales Fuldenses sive Annales regni Francorum orientalis. Utgiver Friedrich Kurze. Monumenta Germaniae historica 7. Hannover: Impensis bibliopolii Hahniani, 1891.
- DN = Diplomatarium Norvegicum 22, 1. halvbind. Oslo: Kommissjonen for Diplomatarium norvegicum, 1990.
- Edda. Oversatt av Ludvig Holm-Olsen. Oslo: Cappelen, 1975.
- El Libro de montería. Utg. P. Dennis Seniff. Madison. Hispanic Seminary of Medieval Studies, 1983.
- Frederick II u. år The Art of Falconry by Frederick II of Hohenstaufen. Utg. Casey A. Wood & F. Marjorie Fyfe. Stanford: Stanford University Press, 1943.
- Friis, P. C. u. år Samlede Skrifter af Peder Clausson Friis. Utg. Gustav Storm. Kristiania 1889.
- Gaston Phébus u. år The hunting book by Gaston Phébus. Manuscrit francais 616, Paris, Bibliothèque nationale. London: Harvey Miller Publishers 1998.
- Kongsspegelen. Overs. Alf Hellevik. Oslo: Samlaget, 1976.
- Libro de la casa de las aves Pedro López de Ayala. Reprint of manuscript 16.392 from British Library, London. Utg. John G. Cummins. London: Tamesis Books.
- Liutprand of Cremona: Report of his Mission to Constantinople. Ernest F. Henderson (red.): Select Historical Documents of the Middle Ages, s. 440-477. London: George Bell, 1910.
- Lull, R. u. år: The book of the Ordre of chyalry Translated and printed by William Caxton from a French version of Ramón Lull's «Le libre del orde de cauayleria». 2. utg. London: Early English Text Society, 1971.
- Magnus, O. 1555 Historia om de nordiska folken. Malmö: Gidlunds, 1982.
- Notker av St. Gallen u. år The Life of Charlemagne by the Monk of St Gall. Arthur J. Grant (red.): Early Lives of Charlemagne by Eginhard & the Monk of St Gall, s. 59-158. London: De La More Press, 1905.
- Einhard u. år The Life of Charlemagne by Eginhard. Arthur J. Grant (red.): Early Lives of Charlemagne by Eginhard & the Monk of St Gall, s. 8-56. London: De La More Press, 1905.
- NRR = Norske Rigs-Registranter 4, 1603-1618. Christiania: Det Norske hist. Kildeskrift-Fond, 1870.
- Odon of Cluny u. år The Life of Saint Gerald of Aurillac. Thomas F.X. Noble & Thomas Head (red.): Soldiers Of Christ. Saints and Saint Lives from Late Antiquity and the Early Middle Ages, s. 293-361. London: Sheed & Ward.

- Procopius u. år. History of the wars. Utgiver Henry B. Dewing. London: Heinemann, 1914.
- Saga om Halfs och Halfs Kämpar. Oversatt av Carl Gustaf Kröningssvärd. Falun: Carl Richard Roselli, 1834.
- Sturlason, S. Snorres kongesagaer. Oversatt av Anne Holtmark & Didrik Arup Seip. Oslo: Gyldendal, 1959.

Sekundærkilder

- Ahrland, Å. 2011 Power and paradise. Swedish deer parks in a long-term perspective. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 61:68-89.
- Allsen, T.T. 2006 *The Royal Hunt in Eurasian History*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Alm, T. 2015 Birch (Betula, Betulaceae) bark horns and similar instruments in Norway. *Journal of the Botanical Research Institute of Texas*, 9:433-448.
- André, A. 1997 Paradise Lost. Looking for Deer Parks in Medieval Denmark and Sweden. Andersson, H, Carelli, P. & Ersgård, L. (red.): *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*, s. 469-490. Lund Studies in Medieval Archaeology 19. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter 24. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- André, A. 1999a Landscape and settlement as utopian space. Fabeck, C. & Ringtved, J. (red.): *Settlement and landscape*, s. 381-389. Aarhus: Aarhus University Press.
- André, A. 1999b Det förlorade paradiset – att söka efter jaktmarker i det medeltida Danmark och Sverige. *Ale*, 1999(2):16-30.
- Arnold, J.J. 2008 *Theoderic, the Goths, and the Restoration of the Roman Empire*. Ann Arbor: University of Michigan.
- Bagge, S. 2000 Mennesket i middelalderens Norge. Tanker, tro og holdninger 1000-1300. Oslo: Aschehoug.
- Bergstøl, J. 2008 *Samer i Østerdalen? En studie av etnisitet i jernalderen og middelalderen i det nordøstre Hedmark*. Oslo: Unipub forlag.
- Bjune, A. E., I. Helvik og H. J. B. Birks 2013 The Fagus sylvatica forests in the Larvik region, south-eastern Norway: their origin and history. *Vegetation History and Archaeobotany*, 22:215-229.
- Blindheim, M. 1972 *Norge 872-1972. Middelalderkunst fra Norge i andre land*. Oslo: Universitetets oldsaksamling.
- Braathen, H. 1989 *Ryttergraver. Politiske strukturer i eldre rikssamlingstid*. Oslo: Universitetets Oldsaksamling.
- Caiola, A. 2009 *An exploration of falconry and hunting in the Middle Ages based on the work of Emperor Fredrik II De ante venandi cum avibus and its links to science, natural philosophy and literature*. New York: New York University.
- Callmer, J. 2001 Extinguished solar systems and black holes: traces of estates in the Scandinavian Late Iron Age. Hårdh, B. (red.): *Uppåkra. Centrum och sammanhang*, s. 109-137. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Carstens, L. 2018 Land of the hawk: Old Norse literary sources about the knowledge and practice of falconry.

- Gersmann, K.H. & Grimm, O. (red.): *Raptor and human: Falconry and bird symbolism throughout the millennia on a global scale 1*, s. 799-826. Kiel: Wachholtz.
- Christensen, A.E. 1986 Reinjeger og kammaker, en forhistorisk yrkeskombinasjon? *Viking*, 49:113-133.
- Christiansen, I.M. 1997 Alstadstenen – et eksempel på europeisk jaktikonografi? Horn Fuglesang, S.H. (red.): *Bilder og bilders bruk i vikingtid og middelalder*, s. 148-226. Oslo: Norges forskningsråd.
- Creighton, O.H. 2009 *Designs upon the land: Elite landscapes of the Middle Ages*. Woodbridge: Boydell and Brewer.
- Cummins, J. 1988 *The Art of Medieval Hunting: The Hound and the Hawk*. New York: St. Martin's Press.
- Dectot, X. 2018 When ivory came from the seas. On some traits of the trade of raw and carved sea-mammal ivories in the Middle Ages. *Anthropozoologica*, 53:159-174.
- Degerbøl 1957 Nogle bemærkninger om heste og hunde i Ladby-skipet. Thorvildsen, K (red.): *Ladby-Skibet*, s. 115-119. København.
- Dorom, K. 1998 Årmannssetet på Onsrud. *Årbok Romerike historielag*, 1998:81-88.
- Flight, T. 2016 Aristocratic deer hunting in late Anglo-Saxon England: A reconsideration, based upon the Vita S. Dvnstani. *Anglo-Saxon England*, 45:311-331.
- Fossum, A. 1996 *Vikingtids jakt og fangst på rein i Nord-Gudbrandsdal: Var de alle menn?* Lom: Norsk fjellmuseum.
- Fægri, K. 1954 On age and origin of the beech forest (*Fagus sylvatica* L.) at Lygrefjord, near Bergen (Norway). *Danmarks Geologiske Undersøgelser*, Række II 80:231-249.
- Gansum, T. 2018 The royal Viking Age ship grave from Gokstad in Vestfold, eastern Norway, and its link to falconry. Gersmann, K.H. & Grimm, O. (red.): *Raptor and human: Falconry and bird symbolism throughout the millennia on a global scale 1*, s. 717-726. Kiel: Wachholtz.
- Goldberg, E.J. 2013 Louis the Pious and the Hunt. *Speculum*, 88(3):613-643.
- Grieg, S. 1928 Osebergfundet 2. Kongsgaarden. Oslo: Universitetets Oldsaksamling.
- Hodges, R. 2000 Charlemagne's elephant. *History Today*, 50:21-27.
- Hommedal, A.T. 1999 Hamarbiskopens gard på Storøya i Tyrifjorden. *Fra kaupang og bygd*, 1999:7-22.
- Hofseth, E.H. 1980 *Fjellressursenes betydning i yngre jernalders økonomi: sammenlignende studie av bygdene øst og vest for vannskillet i Nord-Gudbrandsdal*. Stavanger: Arkeologisk museum.
- Hopstock, C. 1997 *Bogstad: Et storgods gjennom 300 år, 1*. Oslo: Boksenteret/Bogstad stiftelse.
- Hufthammer, A.K. I trykk: Gokstad revitalized.
- Ingstad, A.S. 1992 Oseberg-dronningen – hvem var hun? Christensen, A.E., Myhre, B. og Ingstad, A.S. (red.): *Osebergdronningens grav. Vår arkeologiske nasjonalskatt i nytt lys*, s. 224-256. Oslo: Schibsted.
- Iversen, F. 2002 Kongsgården Seim og jordegodset. Et nytt forsøk på arkeologisk og historisk rekonstruksjon. *Heimen*, 39:175-212.
- Iversen, F. 2013 The name of the game! The changing role of hunting on royal land in Norway during the Middle Ages. Grimm, O. & Schmölke, U. (red.): *Hunting in northern Europe until 1500 AD. Old traditions and regional developments, continental sources and continental influences*, s. 465-484. Neumünster: Wachholtz.
- Jacobsen, L. 1933 *Evje-Stenen og Alstad-Stenen*. Norske Oldfunn VI. Oslo.
- Jørgensen, A.N. 1999 *Waffen und Gräber. Typologische und chronologische Studien zu skandinavischen Waffengräbern 520/30 bis 900 n. Chr.* Nordiske Fortidsminder 17. København: Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab.
- Kavli, G. 1983 Jarlsbergs bygningshistorie. Tschudi-Madsen, S. (red.): *Jarlsberg. En norsk grevelig residens*, s. 21-120. Oslo: Universitetsforlaget.
- Kendrick, T.D. 1937 The Horn of Ulph. *Antiquity*, 11:278-282.
- Keeley, L.H. 1996 *War Before Civilization. The Myth of the Peaceful Savage*. Oxford: Oxford University Press.
- Krag, C. 1991 *Ynglingatal og Ynglingesaga: en studie i historiske kilder*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lie, R. O. 2018 Falconry, falcon-catching and the role of birds of prey in trade and as alliance gifts in Norway (800-1800 AD) with an emphasis on Norwegian and later foreign participants in falcon-catching. Gersmann, K.-H. & Grimm, O. (red.): *Raptor and human: Falconry and bird symbolism throughout the millennia on a global scale 1*, s. 727-766. Kiel: Wachholtz.
- Lindner, K. 1976 *Beizjagd. Reallexikon der germanischen Altertumskunde 2*, s. 161-171. Berlin: De Gruyter.
- Løberg, L. 1906 Norske heraldiske horn. *By og bygd*, 13:137-151.
- Mansrud, A. 2006 Flytende identiteter? – dyrebein i graver og førkristne personoppfatninger. Østigård, T. (red.): *Lik og ulik. Tilnærminger til variasjon i gravskikk*, s. 133-157. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Masdalen, K.-J. 2009 Nid – Nidelva – Nidardalen. *Aust-Agder-Arv*, 2009:192-197.
- McTurk, R. 1991 *Studies in Ragnars saga Loðbrókar and its Major Scandinavian Analogues*. Oxford: Society for the Study of Mediaeval Languages and Literature.
- Mikkelsen, E. 1994 *Fangstprodukter i vikingtidens og middelalderens økonomi. Organiseringen av massefangst av villrein i Dovre*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter Ny Rekke nr. 18. Oslo: Universitetets Oldsaksamling.
- Myhre, B. 2015 *Før Viken ble Norge. Borregravfeltet som religiøst og politisk arena*. Norske Oldfunn XXXI.
- Myking, T., I. Yakovlev og G. A. Ersland 2011 Nuclear genetic markers indicate Danish origin of the Norwegian beech (*Fagus sylvatica* L.) populations established in 500–1,000 AD. *Tree Genetics & Genomes*, 7:587-596.

- Nicolaysen, N. 1862-1866 *Norske fornlevninger. En oplysende fortegnelse over Norges fortidslevninger ældre end Reformationen og henførte til hver sit Sted*. Kristiania: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.
- Nørlund, P. 1950 *Ole Worms olifant. Fra Nationalmuseets arbejdsmark*. s. 1-10.
- Oehrl, S. 2020 «I am Eagle» – Depictions of raptors and their meaning in the art of Late Iron Age and Viking Age Scandinavia (c. AD 400–1100). Grimm, O. (red.): *Raptor on the fist – falconry, its imagery and similar motifs throughout the millennia on a global scale*, s. 29-57. Kiel: Wachholtz.
- Patlagean, E. 1992 *De la Chasse et du Souverain*. *Dumbarton Oaks Papers* 46. Homo Byzantinus: Papers in Honor of Alexander Kazhdan, s. 257-263.
- Rau, A. 2010 *Die personengebundenen Gegenstände*. Grabungen 1989-1999: Text. Nydam mose, 1. Jernalderen i Nordeuropa. Højbjerg: Jysk Arkæologisk Selskab.
- Ree, L.H. og F.B. Wallem 1916 *Østraat*. Opmaalinger, tegninger og bygningsbeskrivelse samt en udsigt over Østraats historie. Trondhjem: F. Bruns boghandels forlag.
- Rodocanachi, E. 1931 *Le Pontificat de Leon X*, Paris.
- Roesdahl, E. 2001 *Walrus ivory in the Viking Age – and Onthere (Ottar)*. *Offa-Jahrbuch* 58, s. 33-37.
- Rollason, D. 2012 *Forests, parks, palaces, and the power of place in early medieval kingship*. *Early Medieval Europe* 20, s. 428-449.
- Schetelig, H. 1905 *Gravene ved Myklebostad paa Nordfjordeid*. *Bergens Museums Aarbog* 1905, s. 1-53.
- Schetelig, H. 1917 *Skipet*. Brøgger, A.W., Falk, H.J., & Schetelig, H. (red.): *Oseberg fundet*. Bind 1. Kristiania.
- Skre, D. 1998 *Herredømmet*. Bosetning og besittelse på Romerike 200-1350 e.Kr. Oslo: Universitetsforlaget.
- Solli, B. 2018 *Reindeer Hunting, Materiality, Entanglement and Society in Norway*. *Journal of Glacial Archaeology*, 3, s. 1–26.
- Stylegar, F-A. H. 2004 *Mellom Stein og Gjermundbu: Makt og bebyggelse på Ringerike i vikingtid og middelalder*. Larsen, J.H. & Rolfsen, P. (red.): *Halvdanshaugen – arkeologi, historie og naturvitenskap*. Skrifter Universitetets kulturhistoriske museer 3, s. 145-184. Oslo: Universitetets kulturhistoriske museer.
- Stylegar, F-A. 2007 *The Kaupang Cemeteries Revisited*. Skre, D (red.) *Kaupang in Skiringssal. Kaupang Excavation Project. Publication Series, Volum 1*. Norske Oldfunn XXIII s. 65-126. Aarhus University Press.
- Stylegar, F-A. H. og B. Bandlien 2014. *Kringla Heimsins. Kulturhistoriske fortellinger fra vikingtid og middelalder*. Oslo: Dreyer.
- Sørensen, B.H. 2015 *Dogs in the Danish Viking Age – The ladby ship and other finds*. Grimm, O. & Schmölke, U. (red.): *Hunting in northern Europe until 1500 AD. Old traditions and regional developments, continental sources and continental influences*, s. 163-174. Neumünster: Wachholtz.
- Sørensen, A.C. 2001 *A Danish Ship-grave from the Viking Age*. Roskilde.
- Sørheim, H. 2018 *Sentralbygd, tettsted, knutepunkt, by. Bosetningshierarkier og sentraldannelser på Vestlandet fra jernalder til middelalder*. Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter 10. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Wright, F.A. (red.) 1930 *The works of Liudprand of Cremona*. New York: E.P. Dutton & Company.
- Tillisch, C. 1949 *Falkejagten og dens historie*. København: P. Haase.
- Topić-Mersmann, W. 1990 *Gotički lovački rog od morževe kljove (Ein gotisches Jagdhorn aus Walrosszahn)*. Studije Muzeja Mimara 5. Zagreb: Muzejsko-Galerijski Centar.
- Viré, F. 1967 *Le traité de l'art de volerie (Kitab al-bayzara), rédigé vers 385/955 par le Grand-Fouconnier du calife fatimide al-'Aziz bi-llah*. *Arabica* 12, s. 1-296 og *Arabica* 13, s. 39-84.
- Vretemark, M. 2013 *The Vendel Period royal follower's grave at Swedish Rikeby as starting point for reflections about falconry in Northern Europe*. Grimm, O. & Schmölke, U. (red.): *Hunting in northern Europe until 1500 AD. Old traditions and regional developments, continental sources and continental influences*, s. 207-214. Neumünster: Wachholtz.
- Vretemark, M. 2018 *Birds of prey as evidence for falconry in Swediish burials and settlements (550-1500 AD)*. Gersmann, K.-H. & Grimm, O (red.): *Raptor and human: Falconry and bird symbolism throughout the millennia on a global scale 1*, s. 827-840. Kiel: Wachholtz.
- Walker, S. J., A. K. Hufthammer og J.M.H. Meijer 2019 *Birds in Medieval Norway*. *Open Quaternary*, 5(5):1-33. DOI: <https://doi.org/10.5334/oq.58>
- Western, H. 1980 *Jakt*. Østerud, E (red.): *Bygdehistorie*. Nes på Romerike 6, s. 128-131. Nes: Nes kommune.
- Åkerström-Haugen 1981 *Falconry as a Motif in early Swedish art: its Historical and Art Historical Significance*. *Figur N.S.* 19, s. 263-293. Stockholm.